

An Early Construction for Participial Adjective

Mozhdeh Kamalifard *

Assistant Professor, Department of Persian
Literary and Language, VaP. C., Islamic Azad
University, Varamin, Iran.

Abstract

A limited number of grammatical constructions found in early Persian texts remain insufficiently understood with regard to their grammatical category, semantic function, and aesthetic role. One such construction is the phrase “*chun* + adjective + -ī.” This fundamental research, conducted through library-based sources, aims to examine the nature, function, semantic domains, aesthetic operation, and grammatical role of this construction, drawing upon examples attested in Persian poetic and prose works from the 4th to the 7th centuries AH. The findings reveal that this construction was not employed solely in the function of simile. In many instances, the element *chun* in this construction does not function as a preposition, conjunction, or adverb, nor does it belong to the semantic field of comparison. Rather, it was predominantly used to express state accompanied by intensification or exaggeration; hence, it may be regarded as an *intensifier* (*tashdidgar*). This construction, which conveys a state imbued with a degree of exaggeration, occurs in various syntactic positions within the sentence—such as predicate, specification, adjective, and adverb. Its use contributes to the beauty and literariness of the text through the mechanisms of hyperbole and defamiliarization.

1. Introduction

In Persian prose and verse from the 4th/10th to the 7th/13th centuries, one encounters a grammatical construction that has received little systematic attention in modern scholarship. This structure follows the

* Corresponding Author: m_kamali@iau.ac.ir

How to Cite: Kamalifard, M. (2025). An Early Construction for Participial Adjective. *Literary Language Research Journal*, 3(10), 77-104. doi: 10.22054/jrll.2025.88748.1205

pattern *chon* / *cho* + *adjective* + *-i*. Most commentators have classified it within the semantic field of *simile*, whereas the textual evidence suggests that the author's intention was not one of comparison. The present study examines the nature, usage, semantic categories, and aesthetic function of this construction in classical Persian texts.

2. Review of the Related Literature

The only extant study addressing this structure is that of Shafi'i Kadkani, who rejects its comparative function, arguing instead for its primary role in expressing hyperbole. In contrast, Malek al-Sho'ara Bahar and Minovi have acknowledged the semantic category of comparison in this pattern. To date, however, no research has examined its grammatical type, syntactic roles, or aesthetic function in detail.

3. Methodology

This research adopts a descriptive–analytical approach grounded in library and documentary sources. Examples were drawn from a corpus of classical Persian prose and poetry, with particular attention to syntactic environment and contextual meaning.

4. Discussion and Analysis

The study first investigated the fixed elements of the construction, namely *chon* (since/like/when) and the suffix *-i*. Relevant definitions and classifications in Persian grammars and lexicons were summarized in Tables 2 and 3. The extracted examples were then subjected to close analysis. The findings indicate that expressions denoting *simile* follow the pattern *chon* + *noun*, in which *chon* functions as a preposition conveying resemblance. This usage differs fundamentally from the pattern *chon* + *adjective* + *-i*. Further examination revealed that the semantic categories of *state* and *exaggeration* are consistently present across all examples. The term *chon* in this context does not correspond to any of the grammatical or semantic types listed in Table 2. Likewise, the suffix *-i* does not function as the indefinite marker, since the indefinite *-i* either attaches to a noun, to an adjective modifying a noun, or to an adjective substituting for a noun. In this construction, however, no noun is present, and the adjective retains its strictly adjectival value rather

than serving as a nominal substitute. It also became apparent that the adjectives employed in this structure convey genuine adjectival meanings and do not replace implied nouns. In other words, within this construction, the adjective never functions as a nominal equivalent. Consider the following passage from *Tarikh-e Bayhaqi*: “Amir Muhammad was, for two or three days, *chon ghamnaki va motahayyeri* [extremely sad and bewildered] ... On the third day Ahmad Arsalan said: ... ‘Whatever is destined must come to pass; there is little benefit in remaining sorrowful.’” Here, Amir Muhammad—having been deposed and imprisoned in a fortress—is not merely *like* a sorrowful person; rather, he is profoundly grief-stricken and distressed. A similar pattern appears elsewhere in the same text: “And when I reached home, night had fallen, and my horse had been left without barley. I became deeply distressed and *chon ghamnak* [extremely sorrowful].” The two expressions exhibit parallel syntactic structures. Just as *sakht* (“utterly,” “intensely”) functions as an adverb or intensifier in classical Persian, *chon* in this context performs a comparable role. Moreover, just as *tang-del* (“disheartened,” “distressed”) expresses a state rather than resemblance, *ghamnak* (“sorrowful”) likewise denotes a condition, not a comparison. From the analysis of the textual evidence, the following conclusions emerge: a) *Chon* does not express resemblance, nor does it act as a preposition, conjunction, or adverb. b) The semantic category of comparison is absent from these constructions; instead, the categories of *state* and *hyperbole* are consistently present. c) The word following *chon* is always an adjective, conveying a purely adjectival meaning rather than a nominal one. d) The adjective is of the *participial* type, typically describing a transient or momentary state. e) The suffix *-i* is not the indefinite marker, since it attaches neither to a noun nor to an adjective functioning as a nominal substitute. f) The construction occurs in adjectival, adverbial, predicative, and complement positions within the sentence.

5. Conclusion

Drawing upon examples from classical Persian texts and a grammatical–semantic analysis of the *chon / cho + adjective + -i* construction, this study argues that the pattern functioned in pre-modern Persian as a means of forming a *participial adjective* characterized by a heightened degree of intensity or hyperbole. Within

this structure, *chon* operates as an *intensifier*, while *-i* serves as a *suffix conveying notions of multiplicity and elevation*. Notably, no existing Persian grammar or lexicon has identified *chon* as an intensifying particle, making this finding both novel and significant. Ultimately, it may be concluded that the pattern *chon* + *adjective* + *-i* represents one of the grammatical mechanisms through which *participial adjectives* were formed in early Persian.

The aesthetic function of this construction rests primarily upon two interrelated features—*hyperbole* and *defamiliarization*—which together enhance its expressive power and stylistic distinctiveness in classical Persian prose and poetry.

Keywords: “*chun* + adjective + *-ī*”, adverbial of manner, historical grammar, exaggeration, participial adjective, *chun*, intensifier.

ساختی کهن از صفت حالیه

مژده کمالی فرد * استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد ورامین-پیشوا، دانشگاه آزاد اسلامی، ورامین ایران.

چکیده

سازه‌های دستوری محدودی در متون کهن فارسی به چشم می‌خورند که هنوز مقوله دستوری، کاربرد معنایی، و کارکرد زیبایی‌شناسی آن‌ها دقیقاً روشن نیست. یکی از این سازه‌ها ترکیب «چون + صفت + ی» است. در این پژوهش بنیادی که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شد، تلاش گردید با استناد به نمونه‌های موجود که در آثار نظم و نثر فارسی سده‌های ۴ تا ۷ ق دیده شده‌اند چستی، کاربرد، مقوله‌های معنایی، کارکرد زیبایی‌شناسی، و نقش دستوری این سازه بررسی گردد. نتایج تحقیق آشکار می‌کند که از این سازه صرفاً در مقام تشبیه استفاده نمی‌شده است. در موارد متعددی «چون» در این سازه از نوع حرف اضافه، حرف ربط و قید نیست و در حوزه معنایی تشبیه قرار ندارد، بلکه از آن بیشتر برای بیان حالت با مبالغه یا تشدید استفاده می‌شده است؛ از این رو می‌توان آن را «تشدیدگر» دانست. به کلامی دیگر از این الگو برای ساخت صفت حالیه با درجه‌ای از مبالغه و شدت استفاده می‌شده است. این سازه را در جایگاه‌های گوناگون جمله نظیر مسند، تمیز، صفت و قید به کار می‌برده‌اند. کارگرفت این سازه در متن، بر زیبایی و ادبیت آن از طریق سازوکارهای مبالغه و آشنایی‌زدایی می‌افزوده است.

کلیدواژه‌ها: «چون + صفت + ی»، قید حالت، دستور تاریخی، مبالغه، صفت حالیه، چون، تشدیدگر.

۱. مقدمه

در متون کهن پارسی گاه به سازه‌های دستوری‌ای برخورد می‌شود که یا امروزه کاربرد ندارند و یا اگر کاربرد دارند دچار تغییرات معنایی و کاربردی شده‌اند؛ سازه‌هایی نظیر لغات، ترکیبات و گروه‌های زبانی. شناخت این سازه‌ها، آشنایی با نحوه ساخت و کاربرد آن‌ها، و هم‌چنین مقوله‌های معنایی‌شان به درک و فهم عمیق‌تر از متون کهن یاری می‌رساند و سبب دریافت و التذاذ بیشتری از متون ادبی می‌شود. برخی از این سازه‌های کهن هنوز چندان شناخته‌شده نیستند و ابهام‌هایی درباره چستی و مفهوم دقیق آن‌ها وجود دارد.

یکی از سازه‌های موجود در متون کهن فارسی (در سده‌های ۴ تا ۷ ق.) که توجه اندیشمندان و صاحب‌نظران اندکی را نیز جلب کرده است، سازه‌ای با الگوی «چون + صفت + ی» است. نگارنده جستار هنگام مطالعه متون کهن گاه به این سازه در موقعیت‌هایی برخورد می‌کرد که تشبیه چندان قطعی به نظر نمی‌رسید و ذهن درگیر چنین پرسش‌هایی می‌شد: از نظر صرفی این سازه در کدام گروه قرار می‌گیرد (اسمی، صفتی، یا قیدی)؟ آیا این الگو فقط برای یک نوع دستوری به کار می‌رفته است؟ آیا می‌توان اندکی آن را تغییر داد مثلاً "ی" را حذف کرد و همین کاربرد و معنا را از آن استنباط نمود؟ چه نقشی را در نحو جملات بر عهده دارد؟ از نظر معنایی چه کاربردی دارد؟ آیا الگوهای دیگری برای این کاربرد معنایی در متون کهن دیده می‌شود؟ در زیباسازی متن چه نقشی دارد؟

برای مثال در تاریخ بیهقی آنجا که صحبت از برکناری امیر محمد از سلطنت و موقوف کردن اوست، آمده: «امیر محمد روزی دو سه چون غمناکی و متحیری می‌بود. چون نان می‌بخوردی، قوم را بازگردانیدی» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۵). از فحوای بقیه متن چنین به نظر می‌رسد که امیر محمد واقعاً غمناک بوده است نه مثل و مانند اشخاص غمناک: «... سوم روز احمد ارسال گفت: زندگانی خداوند دراز باد، آنچه تقدیر است ناچار بباشد، در غمناک بودن بس فایده نیست؛ خداوند بر سر شراب و نشاط باز شود که ما بندگان می‌ترسیم که او را سودا غلبه کند» (همان جا). خطیب رهبر در توضیح "چون متحیری" نوشته است: «مانند شخصی سرگشته» (همان: ۸۷). این توضیح به نظر چندان قانع‌کننده نمی‌آید. نمونه‌های دیگری از این

الگو در دیگر متون نظم و نثر نیز مشاهده شد که ذهن نگارنده را بیشتر درگیر کرد. یادداشت‌ها و توضیحات بسیار اندکی که استادان صاحب‌نظر درباره‌ی این سازه‌ی زبانی در متون کهن فارسی نوشته‌اند، یکسان و یک‌دست نیست؛ هرچند می‌توانند مکمل یکدیگر باشند، اما مجموع آن‌ها نیز خلأ تحقیقاتی موجود را پر نمی‌کند. بیشتر این توضیحات پیرامون معناست و کمتر به نوع دستوری و کاربرد آن توجه شده است. در پژوهش حاضر تلاش شده با توجه به اجزای این سازه و نمونه‌های آن در متون نظم و نثر فارسی، و هم‌چنین بررسی توضیحاتی که استادان صاحب‌نظر در این باره داده‌اند؛ چستی، کاربرد، مقوله‌های معنایی، و کارکرد زیبایی‌شناسی آن بررسی شود.

۲. پیشینه‌ی پژوهش

تنها مقاله‌ی موجود در این موضوع مقاله‌ی «نوعی ساختار مبالغه در زبان فارسی کهن» از شفیع کدکنی است که در شماره‌ی ۹۷ مجله‌ی بخارا منتشر شده، و در آن این سازه‌ی زبانی از منظر بلاغت و زیبایی‌شناسی بررسی شده است. شفیع با آگاهی و تسلطی که بر بلاغت و متون کهن حوزه‌ی خراسان دارد، در کارگرفت این سازه در حوزه‌ی تشبیه شک می‌کند و با ذکر مثال‌های متعدد از متون نظم و نثر فارسی و تحلیل معنایی آن‌ها بیان می‌دارد که «اکنون بر من مسلم شده است که در ساختار نحوی «همچون / چون / چو + صفت + ی» در آثار قرون پنجم و ششم و هفتم، نوعی بیان کثرت و مبالغه وجود داشته است» (۱۳۹۲: ۱۱).

برخلاف شفیع، بهار در سبک‌شناسی در بخشی که ویژگی‌های سبکی کلیل و دمنه را ذکر می‌کند، به این سازه توجه نشان داده و آن را نوعی تشبیه دانسته است «که در انشاء متقدمان و متأخران نظیر آن را نتوان دید و آن آوردن "چون" است در مورد تشبیه با ترکیبات وصفی مانند "چون غمناک" یا "چون هراسناک" یا "چون هراسان" که متقدمان در این موارد یا خود صفت را می‌آوردند، یا با وجود آوردن قید تشبیه یایی نکره بر کلمه بعد می‌افزوده‌اند و "چون غمناکی" استعمال می‌نمودند» (۱۳۶۹: ۲/۲۵۹).

مینوی در توضیحاتی که بر ترجمه‌ی کلیل و دمنه نوشته در شرح عبارت «پس چون

اندوهناکی بر کنار آب بنشست» به این مقوله دستوری و مفهوم آن اشاره کرده و توضیح داده که «یعنی مانند کسی که اندوهناک باشد، چنانکه گویی اندوهناک است. این نوع بیان حالت ...، و چنان نیست که همیشه نمایاندن و جلوه دادن در نظر باشد، بیشتر اوقات از "چون" معنی "درحکم" و "به منزله" اراده می‌شود» (منشی، ۱۳۸۰: ۸۲).

شارحان متون اغلب کارگرفت این سازه را در حوزه تشبیه دانسته‌اند ازجمله خطیب رهبر که در توضیح این عبارت تاریخ بیهقی «امیر محمد روزی دو سه چون متحیری و غمناکی نبود» گفته است «چون متحیر: مانند شخص سرگشته» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۵ و ۸۷).

در کتاب‌های دستور تاریخی کمتر به این مورد توجه نشان داده شده، اما فرشیدورد در دستور مختصر تاریخی زبان فارسی در مبحث "حرف اضافه بر سر صفت و قید" می‌گوید: «در قدیم گروه‌های قیدئی که از حرف اضافه و صفت یا قید تشکیل شده‌اند بسیار بیشتر از امروز بوده‌اند» سپس نمونه‌هایی می‌آورد: «بر بی‌گنه، برگزافه، به‌واجب و ... چو گمراه، هم‌چو گمراه، چون سرافکنده و اندوهگین، چون غمناک، چون متحیران، چون هراسانی، چون متحیری، چون نومیدی، ...» (۱۳۹۰: ۲۶۶). البته به نظر می‌رسد او به این الگو و سازه توجه نداشته است چون در ادامه می‌گوید: «این گونه قیده‌ها و صفت‌ها در قدیم بدون حرف اضافه هم به‌عنوان قید به کار رفته‌اند؛ مثال نومید، ...» (همان: ۲۶۹).

بدین ترتیب، توجه پژوهشگران به این مقوله را می‌توان چنین دسته‌بندی کرد: (۱) حوزه معنایی چون شفیعی کدکنی؛ (۲) حوزه دستوری چون فرشیدورد؛ (۳) حوزه معنایی و دستوری چون بهار و مینوی؛ البته گاه این نظرات خلاف یکدیگر هستند.

هیچ پژوهشی که این سازه را از همه جوانب بررسی کرده باشد و به قطع درباره نوع دستوری، کاربرد، مقوله‌های معنایی و زیبایی‌شناسی آن نظر بدهد تا کنون منتشر نشده است.

۳. روش پژوهش

این پژوهش بنیادی به شیوه توصیفی-تحلیلی بر مبنای منابع کتابخانه‌ای انجام شد. جامعه پژوهش متون کهن نظم و نثر فارسی است. نمونه‌ها متعلق به آثاری بود که در بازه زمانی

سده‌های ۴ تا ۷ ق به نگارش درآمده بودند. نمونه‌ای که در اثری متعلق به سده‌های بعدی باشد به چشم نیامد. از کتاب‌های دستور تاریخی، شرح و توضیحات نگاشته‌شده بر این نمونه‌ها نیز یادداشت‌برداری شد و نظرات صاحب‌نظران بررسی، مقایسه، نقد و تحلیل گردید.

۴. یافته‌ها، بحث و بررسی

۴.۱. "چون" در فرهنگ‌های لغت و کتاب‌های دستور زبان

"چون" در لغت برگرفته از "چیگون" پهلوی است مرکب از "چی" و "گون" یا "گونه" (لغت‌نامهٔ دهخدا، ذیل «چون»). در فرهنگ‌های لغت برای واژهٔ "چون" معانی متعددی ذکر شده است: - برخی از آن‌ها در حوزهٔ معنایی بیان علت قرار دارند مانند: «از آنجا که، به علت آنکه، زیرا، بدین سبب، تا، و ...»؛

- برخی دیگر در حوزهٔ تشبیه مانند: «مثل، مانند، نظیر، و ...»؛

- برخی هم دارای مفاهیمی از زمان هستند مانند: «وقتی، زمانی که، هنگامی که، و ...»؛

- پاره‌ای هم در حوزهٔ معنایی استفهام مانند: «چگونه، چطور، چه‌سان، و ...»؛

- برخی هم در حوزهٔ معنایی "شرط" مانند: «اگر، ...»؛

- گاه ترکیبی از دو یا چند حوزهٔ معنایی مثلاً "استفهام و علت" مانند: «پس چرا، چرا، و ...» یا "زمان و ارتباط" مانند: «زمانی که، ...» (لغت‌نامهٔ دهخدا؛ فرهنگ فارسی؛ فرهنگ سخن ذیل «چون»).

در این فرهنگ‌ها "چون" را با توجه به کاربرد و معنا در زمرهٔ حرف اضافه، حرف ربط، و قید قرار داده‌اند. اگر مفهومی از علت، شرط، زمان و ارتباط دو جمله در آن باشد در زمرهٔ حروف ربط است؛ و اگر مفهومی از شباهت، اشتغال، چگونگی، و مقدار در آن باشد، در گروه حرف اضافه قرار می‌گیرد. دسته‌بندی معنایی و مقولهٔ دستوری "چون" با توجه به آنچه در فرهنگ‌های لغت آمده، در جدول ۲ آورده شده است. در ستون آخر جدول ۲ مثال یا شاهد مثالی با ذکر علامت اختصاری منبع و شمارهٔ صفحه درج گردید.

به منظور اختصار در جداول مقاله، برای کتاب‌ها و منابع علائم اختصاری در نظر گرفته

شد که در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. علانم اختصاری کتاب‌ها و منابع در جداول

علامت اختصاری	نام کتاب	نام نویسنده، شارح	مشخصات نشر
ب	تاریخ بیهقی	ابوالفضل بیهقی، خطیبرهبر	تهران: مهتاب، ۱۳۷۱
ت	اسرار التوحید	محمدبن منور، شفیع کدکنی	تهران: آگاه، ۱۳۸۶
د	لغت‌نامه دهخدا	علی‌اکبر دهخدا	تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۷
س	فرهنگ فشرده سخن	حسن انوری	تهران: سخن، ۱۳۸۲
سیا	سیرالملوک (سیاست‌نامه)	نظام‌الملک، دارک	تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷
ق	دیوان قائمیات	حسن محمود کاتبه شفیع کدکنی	تهران: میراث مکتوب، ۱۳۹۰
ک	ترجمه کلیده و دمنه	نصرالله منشی، مجتبی مینوی	تهران: امیرکبیر، دانشگاه تهران، ۱۳۸۰
بلخ	مثنوی‌های سنایی: ...	سنایی، سینی و مراقبی	تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۹
م	فرهنگ فارسی	محمد معین	تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۰

جدول ۲. دسته‌بندی معنایی و مقوله دستوری "چون" در فرهنگ‌های لغت

منبع	حوزه معنایی	معنا و مفهوم	نوع دستوری	مثال و شاهد
س، م، د	بیان علت	از آنجاکه، به علت آنکه، بدین سبب	حرف ربط	چون بر این سیاق در مخالفت نفس مبالغت‌نمودم، به راه راست بازآمد (ک: ۴۷)
س، د	بیان علت	زیرا	حرف ربط	اما چون سوگند در میان است از جامه‌خانه خاص ... یک تخته جامه بگیرم (ک: ۳۶)
س، د	بیان علت	تا، تا اینکه	قید، حرف ربط	خاری که به من درخلد اندر سفر هند / به چون به حضر در کف من دسته شببوی (فرخی، س. ذیل "چون")
س، م، د	تشبیه	مانند، مثل، بهسان	حرف اضافه	مثال آن چون ابر بهاری است که در میان آسمان بپراگند و به هر طرف قطعه‌ای بماند (ک: ۳۳)
س، د	ذکر نمونه	از قبیل	حرف اضافه	قصیده‌سرایانی چون فرخی و منوچهری و عنصری
س، م، د	زمان	وقتی که، هنگامی که	حرف ربط	چون بر خواندن قادر بود، باید که در آن تأمل واجب داند (ک: ۳۳) چون روز هفتم بود، بفرمود تا علما و اشراف را حاضر آوردند (ک: ۳۵)

منبع	حوزه معنایی	معنا و مفهوم	نوع دستوری	مثال و شاهد
س، د	چگونگی و حالت	چگونه	قید	حافظم در مجلسی، دُرْدی کشم در محفلی / بنگر این شوخی که چون با خلق صنعت می کنم (س. ذیل "چون")
س، د	چگونگی و حالت	آن سان که، آن گونه که	قید، حرف ربط	ترسی که کسی نیز دل من بریاید / کس دل نریاید به ستم چون تو ربایی (منوچهری) (س. ذیل "چون")
س، د	شرط	اگر	قید، حرف ربط	خرد چشم جان است چون بنگری / تویی چشم شادان جهان نسپری (فردوسی) (س. ذیل "چون")
س، م، د	استفهام	چرا، پس چرا، چگونه، چطور	قید، حرف ربط	چون بود حال آن جهودان و منافقان؟ (مبیدی) (س. ذیل "چون")
س، د	تقریب و مقدار	تقریب حدود	قید، حرف اضافه	دهانش پر از گوهر شاهوار / بیاکند و دینار چون صدهزار (فردوسی) (س. ذیل "چون")
س، د	مقدار	چه، چقدر، چه بسیار	قید	چون خوش بود نبید بر این تیغ آفتاب / خاصه که عکس آن به نبید اندرون فتید (کسایی) (س. ذیل "چون")

در اغلب کتاب‌های دستور زبان فارسی "چون" در مقوله دستوری حرف ربط و حرف اضافه قرار گرفته است.^۱ در برخی کتاب‌ها "چون" را در مقوله قید نیز قرار داده‌اند؛ برای نمونه انوری آنجا که از انواع کلماتی که می‌توانند قید مشترک باشند صحبت می‌کند، بیان می‌دارد: «حرف؛ مانند "مگر"، "چون"، "نه" که حرف ربط یا اضافه‌اند و نقش قیدی هم پیدا می‌کنند» (۱۳۹۳: ۲۳۶) و در ادامه: «"چون که" در معنی "وقتی که" حرف ربط، و در معنی "مانند" حرف اضافه است. در معنی "چگونه" می‌تواند قید کیفیت و پرسش واقع شود و آن اختصاص به زبان شعر و ادب دارد: چون آمدی؟ = چگونه آمدی؟ چونی ز گزندهای این خار؟ / چون می‌گذرانی اندر این غار؟» (همان‌جا). حروف ربط مرکب مانند "چون که" «علاوه بر اینکه کار حرف ربط ساده را انجام می‌دهند، وظیفه قیدی هم در جمله ایفا می‌کنند» (همان: ۲۵۹). در کتاب‌های دستور نوع قیدهایی که "چون" در آن مفهوم به کار می‌رود "کیفیت و وصف" و "استفهام" (اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۰۷)، تشبیه و علت دانسته‌اند. مهیار نیز "چون" و "چو"

۱. از آنجا که این مطالب از بدیهیات حوزه دستور زبان است، از ذکر نام کتاب‌های دیده‌شده و مؤلفان آن‌ها به‌منظور جلوگیری از اطالة کلام خودداری گردید.

را حرف اضافه، حرف ربط و قید پرسش معرفی می‌کند (۱۳۷۶: ۹۳-۹۴). در این میان فاضل "چون" را ضمیر پرسشی می‌داند: «"چون" ضمیری پرسشی است که خوی اسمی یا پرده‌ای به خود نگرفته و هنوز ادات مانده است. این ضمیر پرسشی جانشین قیده‌های کیفیت یا مسندها (اگر چگونگی را نشان بدهند) می‌شود. ... این ضمیر شمارشی کهن در گویش‌های امروزیِ پارسی کاربردی ندارد» (۱۳۹۲: ۱۶۶).

در مجموع در کتاب‌های دستور برای "چون" نوع دستوری یا معنایی بیشتر از آنچه در فرهنگ‌های لغت آمده، ذکر نشده است: "چون" یا حرف ربط است یا حرف اضافه یا قید؛ نوع قید هم یا تشبیه است، یا استفهام، یا کیفیت و وصف (حالت)، یا علت.

۴.۲. درباره "ی" در دستور زبان فارسی

"ی" افزون بر اینکه یکی از واج‌های زبان فارسی است، از نظر دستوری هم کارکرد وندی دارد. در لغت‌نامه دهخدا به دو نوع اصلی و وصلی دسته‌بندی شده است: «"ی" در فارسی اقسامی دارد: ۱. "ی" اصلی و وصلی: اصلی مثل "یا" در شیر و گیا؛ وصلی یعنی زاید که به آخر اسما و صفات و افعال و مصادر آید و معانی گوناگون افاده کند» (ذیل "ی"). در جستار حاضر درباره "ی" وصلی صحبت می‌شود. بیشترین کاربرد دستوری "ی" در وندهای اشتقاقی و تصریفی است. "ی" نکره، وحدت، شناسه فعل، میانجی، جانشین کسره اضافه از نوع وند تصریفی؛ و در بقیه موارد از نوع وند اشتقاقی است. وندها در تغییر مقوله دستوری و هم‌چنین افزایش مقوله‌های معنایی یک واژه نقش دارند، برای مثال "ی" نکره می‌تواند مقوله‌های معنایی تقلیل، تحقیر، فخامت، و مانند این‌ها را به معنای واژه بیفزاید یا "ی" حاصل مصدری می‌تواند مقوله دستوری یک صفت را تغییر دهد و آن را به اسم تبدیل کند. در جدول ۳ به اختصار برخی از انواع "ی" معرفی شده‌اند و در ستون آخر مثالی از متون کهن ذکر گردید.

جدول ۳. برخی انواع "ی" در زبان فارسی^۱

منبع	نام / نوع	کاربرد	مثال
س، م، د	شناسه	همراه بن ماضی و مضارع، نشانه دوم شخص مفرد	تا گمان نبری که این تمویهات بر رای ملک پوشیده ماند (ک: ۱۳۶)
س، م، د	نسبت ^۲	بیان نسبت به مکان، والدین، شیء، و... بیان شباهت	ایشان بر حکم عادت آن دو کلمت می گفتند به زبان بلخی (ک: ۱۵۳) در بیان شباهت مثل "زلف چو گانی" (د. ذیل "ی")
س، م، د	لیاقت	اضافه شدن به مصدر و ساختن صفت لیاقت	خون پیاله خور که حلال است خون او / در کار یار باش که کاری است کردنی (حافظ، م. ذیل "ی")
س، م، د	اسم ساز	اضافه شدن به صفت و ساختن اسم؛ اضافه شدن به مصدر مرخم و ساختن اسم	بیان کن از جهت من مثل دو تن که با یکدیگر دوستی دارند (ک: ۵۹) اگر کسی نیکویی را به بدی و خیر را به شرّ مقابله روا دارد (ک: ۱۳۶) طریق آن است که سوی آبادانی ها و درختستان ها رویم (ک: ۱۵۸)
س، د	قید ساز	اضافه شدن به اسم و ساختن قید	حالی طاقت حرکت نداشت (ک: ۶۰)
س، د	اضافه	بعد از "ه" و "ا" به جای کسره اضافه	و نقاشی استاد، انگشت نمای جهان در چیره دستی (ک: ۱۳۷)؛ از کورهی آتش دل آهی بر آورد و از فوارهی دیده آب بر رخسار راند (ک: ۱۴۸)
س، م، د	نکره	بیان اسمی ناشناخته	آورده اند که در شهر کشمیر بازرگانی بود، حمیر نام (ک: ۱۳۷)
س، م، د	وحدت	بیان وحدت یا مقدار	دروگر بی گاهی از راه نبهره در خانه رفته میره قوم را آتجا دید، ساعتی توقف کرد (ک: ۲۱۸)
م، د	تفخیم و تعظیم	اضافه شدن به صفت و بیان فخامت	حضرت صاحب قرانی عزم گرجستان جزم فرمود (م. ذیل "ی")
س، م، د	مصدری	اضافه شدن به صفت و ساختن حاصل مصدر	آن گاه که در حق بیگانگان گواهی دهی، در باب من با چندان یگانگی و مخالفت صورت ریبتی نبندد (ک: ۱۴۳)
س، م، د	استمراری	ساخت فعل استمراری یا التزامی	هرگاه که یکی را یکوفتی، دیگری که پیشتر کوفته بودی، برآوردی (ک: ۶۲)

۱. در این جدول برخی انواع "ی" که مرتبط با بحث مقاله است، ذکر شد. به منظور اختصار از ذکر انواع دیگری خودداری

شد مثلاً ساختن اسم ابزار با "ی" مثل شیرینی خوری و

۲. "ی" نسبی در حوزه های متعددی به کار می رود. برای اختصار همه موارد ذکر نشد. برای آگاهی بیشتر به فرهنگ سخن و دیگر فرهنگ ها مراجعه شود.

منبع	نام / نوع	کاربرد	مثال
م، د	شرط و تمنا	در فعل شرط و جواب شرط	و اگر مرا هزار جان استی و بدانمی که در ...، در یک ساعت ترک همه بگویم (ک: ۱۳۹).
س، م، د	نکره	بیان قلت و کثرت، تعظیم، تقریب (همراه با معدود)	اگر رای تو بر این کار مقرر است ... بای نیک بر حذر باید بود که بزرگ خطری است (ک: ۶۶)؛ امیر را برانندند و سواری سی صد و کوتوال ... (پ: ۶۰)
	میانجی	میان دو واژه (مصوت) برای راحتی تلفظ	و عاقل را تنهایی و غربت زیان ندارد (ک: ۶۴)
د	زاید	در آخر کلمات می‌آید بدون تغییر	ای مسلمانان به فریادم رسید / کان فلانی بی‌وفایی می‌کند (سعدی، د. ذیل "ی")

۳.۴. بحث و بررسی

۳.۴.۱. رویکرد معناشناسی به سازه «چون + صفت + ی»

در متون کهن فارسی گاه به واژه «چون» یا «چو» برخورد می‌شود که به نظر می‌رسد با هیچ‌کدام از انواع و مفاهیم مندرج در جدول ۱ منطبق نیست. در مثال‌ها و نمونه‌های ۱ تا ۴ «چون» و «چو» در حوزه معنایی تشبیه به کار رفته و حرف اضافه‌اند. مثال‌ها:

- ۱) «آدمی را در کسب آن چون کرم پيله دان» (منشی، ۱۳۸۰: ۵۳).
- ۲) «روشن گشت که نعمت‌های این جهانی چون روشنائی برق بی‌دوام و ثبات است» (همان‌جا).
- ۳) «... مقادیر آسمانی و حوادث روزگار آن را در معرض تلف و تفرقه آرد، چون حوضی که پیوسته در وی آب می‌آید و آن را بر اندازه مدخل مخرجی نباشد» (همان: ۶۰).
- ۴) به هر سو یکی آب‌دان چون گلاب / شناور شده ماغ بر روی آب
چو زنگی که بستر ز جوشن کند / چو هندو که آینه روشن کند (همان: ۶۱).
- ۵) «به عهد و توبه وفا کن که هیچ خصلت نیست / به پیش اهل صفا چون درست‌پیمانی» (کاتب، ۱۳۹۰: ۳۹۲).

الگوی اصلی به کار رفته در مثال‌های ۱ تا ۵ «چون + اسم» است مانند مثال ۱. در مثال ۲ از

همین الگو استفاده شده با توجه به اینکه "روشنایی" اسم از نوع حاصل مصدر است و "ی" در آن نشانهٔ مصدری است. در مثال ۳ "ی" نکره به اسم افزوده شده است، و در مثال ۴ "ی" صفت ساز، و "زنگی" صفت نسبی جانشین اسم است. در مثال‌های ۱ تا ۵ "چون" و "چو" حرف اضافه و قید تشبیه هستند. در این مثال‌ها کلمهٔ بعد از "چون" اسم یا جانشین اسم است و اگر صفتی هم به کار رفته درواقع صفت جانشین اسم است که معنا و مفهوم اسمی دارد. در مثال ۵ "چون" بیشتر از آنکه مفهوم شباهت را داشته باشد، معنای "به منزلهٔ" و "در حکم" را می‌دهد و می‌توان آن را حرف اضافه دانست، "درست پیمانی" از گروه اسم است با "ی" حاصل مصدری. بدین ترتیب در مثال‌های بالا "چون" حرف اضافه‌ای است که افادهٔ معنای تشبیه می‌کند و کلمهٔ بعد از آن یا اسم است یا صفت جانشین موصوف (اسم).

با توجه به مثال‌های بعدی به نظر می‌رسد که از این الگو همیشه برای بیان مفهوم شباهت استفاده نمی‌شده است. با دقت در مثال ۶ این نظر محکم‌تر می‌شود:

۶) «امیر محمد روزی دو سه چون غمناکی و متحیری می‌بود. چون نان می‌بخوردی، قوم را بازگردانیدی. سوم روز احمد ارسلان گفت: زندگانی خداوند دراز باد. آنچه تقدیر است ناچار بباشد، در غمناک بودن بس فایده نیست؛ خداوند بر سر شراب و نشاط باز شود که ما بندگان می‌ترسیم که او را سودا غلبه کند» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۵).

خطیب رهبر در توضیحات تاریخ بیهقی گفته: «چون متحیر: مانند شخصی سرگشته» (۱۳۷۱: ۸۷/۱)؛ یعنی "چون" را در حوزهٔ معنایی تشبیه و "ی" را از نوع نکره دانسته است. در لغت‌نامهٔ دهخدا نیز یکی از کاربردهای "ی" نکره و وحدت چنین بیان شده است: «حذف موصوف و الحاق "ی" به آخر صفت نیز روا باشد: عابدی را حکایت کنند» (ذیل "ی"). پس، به نظر می‌رسد خطیب رهبر "غمناک و متحیر" را صفت جانشین موصوف دانسته که "ی" نکره به آن اضافه شده است. تا اینجا توضیح وی ناقص به نظر نمی‌رسد، اما در ادامهٔ مطلب و آنجا که احمد ارسلان به امیر محمد می‌گوید در غمناک بودن فایده‌ای نیست، نشان می‌دهد که او واقعاً غمناک و متحیر بوده است نه مانند و مثل یک شخص سرگشته؛ ویژگی و صفت

اندوهناکی در وجود او چنان قوی بوده که احمد ارسلان از مالیخولیایی شدن و غلبه سودا بر او نگران بوده است. الگویی که در این سازه به کار رفته «چون + صفت + ی» است که با الگوی مثال‌های ۱ تا ۵ تفاوت دارد. مفهوم عبارات نشان می‌دهد که کارگرفتِ «غمناک و متحیر» در همان نوع صفت است و مفهوم صفت از آن‌ها برداشت می‌شود نه موصوفِ آن صفت. خطیب رهبر در نمونه‌های دیگر این الگو در تاریخ بیهقی نیز کاربرد «چون» را در حوزه معنایی تشبیه دانسته، برای مثال در توضیح جمله «زمانی نیک بیندیشد و چون خجل گونه‌ای شد» گفته است: «خجل گونه: شرمسارمانند، شبیه خجلت‌زده» (۱۳۷۱: ۵۰۰/۲ و ۵۹۴)، اما به نظر می‌رسد این توضیح دقیق نباشد.

همان‌طور که در پیشینه پژوهش آمد ملک‌الشعرای بهار نیز با دیده شک به این سازه دستوری می‌نگرد و البته آن را نوعی تشبیه می‌داند: «نوعی تشبیه است که ... و آن آوردن "چون" است در مورد تشبیه با ترکیبات وصفی مانند "چون غمناک" یا "چون هراسان" که متقدمان در این موارد یا خود صفت را می‌آورده‌اند و یا با وجود قید تشبیه، یایی نکره بر کلمه بعد می‌افزوده‌اند و ...» (۱۳۶۹: ۲/۲۵۹ - ۲۶۰)؛ اما شفیع کدکنی با این نظر موافق نیست و کاربرد «چون» را در حوزه معنایی تشبیه نمی‌داند. برای روشن‌تر شدن موضوع به مثالی دیگر توجه می‌شود. مشابه این کاربرد در داستانی از کیلیله و دمنه بهرامشاهی دیده می‌شود:

۷) «آهو به کران آب رسید، اندکی بخورد، چون هراسانی بیستاد ... پس باخه چون هراس آهو بدید، و در آب می‌نگریست و نمی‌خورد، گفت: اگر تشنه‌ای آب خور و باک مدار» (منشی، ۱۳۸۰: ۱۸۳).

در مثال ۷ آهو از دست صیاد فرار می‌کند، پس آهو واقعاً هراسان و ترسان کنار چشمه ایستاده است نه مثل فردی هراسان. در اینجا تظاهر به ترسیدن یا شباهت داشتن به شخص هراسان منظور نویسنده نیست. تأکید بر هراسان بودن آهو در ادامه عبارت دیده می‌شود: «پس باخه چون (=وقتی که) هراس آهو بدید». در این مثال هم هراسان صفت است و الگوی «چون + صفت + ی» دیده می‌شود. بدین ترتیب آشکار می‌شود که تصوّر خطیب

رهبر دقیق نبوده؛ درواقع بیهقی و نصرالله منشی قصد داشته‌اند وجود حالت یا صفتی را در موصوفی بیان کنند. همان‌طور که در پیشینه پژوهش ذکر شد، مینوی هم بر این نظر بوده است که از "چون" افاده معنای شباهت می‌شده است اما نه فقط با حالت نمایاندن و جلوه دادن، بلکه می‌توان "چون" را در معنی "درحکم" یا "به‌منزله" در نظر گرفت (همان: ۸۲). البته قابل ذکر است که او به‌دقت به "بیان حالت" اشاره می‌کند: «این نوع بیان حالت در این کتاب و کتاب‌های دیگر ... فراوان دیده می‌شود» (همان‌جا).

بدین ترتیب آشکار است که در هر دو مثال ۶ و ۷ صفتی در شخصی یا حیوانی بیان شده که بیانگر حالت موقت اوست نه شباهت او به چیزی یا فردی. در همین باب آنجا که باخه موش را بابت ازدست‌دادن سکه‌های طلا و دوری از کاشانه‌اش دلداری می‌دهد و می‌گوید:

۸ «لکن تو را به سبب این غربت چون غمناکی می‌بینم، زنه‌ار تا آن را در خاطر جای ندهی» (همان: ۱۸۰)، آشکار است که موش به دلیل دوری از خانه "غمناک" است؛ غمناکی و غمگنی حالت واقعی اوست. در مثال زیر:

۹ «کاروان دررسیده بود و برفته، و من در خواب مانده تا آن‌گاه که گرمای آفتاب مرا بیدار کرد. از خواب برخاستم. هیچ اثر کاروان ندیدم و ریگ بود. پاره‌ای گرد بردویدم. راه گم کردم. چون مدهوشی شدم و پاره‌ای از هرسو بدویدم تا باشد که راه بازیابم، سرگردان‌تر شدم» (محمدبن منور، ۱۳۸۶: ۶۴/۱)،

راوی داستان از سرگشتگی و حیرت بسیارش می‌گوید؛ کسی که به دلیل خواب‌ماندن از کاروان جا مانده و چون مسیر ریگی و بیابان بوده نتوانسته راه را بیابد، درنتیجه بسیار سرگشته و مدهوش می‌شود.

در سیاست‌نامه از فردی حکایت می‌شود که به دلیل ترحم بر سگی بیمار و مداوای بیماری گری سگ از همه معصیت‌هایش چشم‌پوشی می‌شود و به بهشت می‌رود. در ادامه حکایت می‌آید:

(۱۰) «بنده این حکایت از آن یاد کرد تا خداوند عالم بداند که بخشودن چون نیکوخلصتی است؛ بدانکه بر میشی و سگی ببخشودند به هر دو جهان این درجه و منزلت یافتند» (نظام‌الملک، ۱۳۸۷: ۱۹۹).

مبالغه و شدت بخشیدن به "نیکی بخشش" در این حکایت آشکار است. به نظر می‌رسد این ترکیب چنین بوده «خصلت چون نیکویی» که جابه‌جایی در اجزای آن دیده می‌شود؛ یعنی بخشش خلصت بسیار نیکویی است، به گونه‌ای که به خاطر بخشش و ترحم بر یک میش و یک سگ [آن افراد] به منزلت بالایی در هر دو جهان دست یافتند. آشکار است که مبالغه در توصیف مدّ نظر نویسنده بوده است. در مثال‌های ۶ تا ۱۰ مقوله معنایی "شدت و کثرت" صفات مذکور آشکارا از فحوای کلام برداشت می‌شود و آشکار می‌گردد که دلیل کاربرد "چون هراسانی" در مثال ۷ به جای "هراسان" بیان مبالغه، کثرت و شدت بوده است.

مسعود سعد در قصیده‌ای که در حسب حال خود گفته چنین ابیاتی دارد (ابیات متوالی نیستند):

- (۱۱) دلم از نیستی چو ترسانی ست / تنم از عافیت هراسانی ست
- (۱۲) گر مرا چشمه‌ای ست هر چشم / لب خشکم چرا چو عطشانی ست؟
- سخت شوریده کار گردونی ست / نیک دیوان‌سار گیهرانی ست
- (۱۳) آن بر این بینوا چو مفتونی ست / و آن بر این بی‌گنه چو غضبانی ست
- این به افعال همچو تنینی ست / و آن به اطلاق سخت شیطانی ست (تشبیه)
- (۱۴) کرده‌ام نظم را معالج جان / ز آنکه از درد دل چو نادانی ست
- (۱۵) تو یقین دان که کارهای فلک / در دل روز و شب چو پنهانی ست (۱۳۶۲: ۶۷ - ۷۰).

یکی از صنایع پرکاربرد در اشعار مسعود سعد "مبالغه" است، به‌ویژه در وصف حالش در

زندان‌های گوناگون. در این ابیات او از شدت ترس و هراسش می‌گوید؛ به‌ویژه آنجا که با تجاهل عارف و مبالغه از خشکی لبانش در قبال چشمه جوشان چشمانش می‌گوید و آنجا که گردون شوریده کار را علیه خودش فتنه‌انگیز می‌داند و گیهان دیوسار را غضبناک. مبالغه در این به‌وضوح دیده می‌شود. فحوای کلام مثال‌های ۶، ۷، و ۹ نیز این شدت و مبالغه را تأکید می‌کنند. نظر شفيعی کدکنی هم چنانکه در پیشینه پژوهش ذکر شد، در همین راستاست و بر وجود مبالغه در این سازه نحوی تأکید دارد.

بدین ترتیب می‌توان این نتایج را از منظر معنایی درباره این سازه بیان داشت: الف) "چون" همه‌جا معنای شباهت و "در حکم" را نمی‌دهد؛ ب) کثرت و مبالغه در توصیف دیده می‌شود.

۴. ۳. ۲. رویکرد دستوری (صرفی و نحوی) به سازه «چون + صفت + ی»

در ادامه نگاهی به نوع و نقش دستوری این سازه و جایگاه آن در جمله خواهیم داشت. در مثال ۱۶ دو نکته قابل توجه است:

۱۶) «و من به خانه رسیدم، شب تاریک شده بود و اسبم بی جو بمانده. سخت تنگ‌دل شدم و چون غمناک. در وثاق بخفتم» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۲۵۰).

نخست آنکه الگوی نحوی «سخت تنگ‌دل» و «چون غمناک» مشابه است. درواقع می‌توان آن‌ها را مترادف نحوی دانست. "سخت" را در دستور تاریخی قید صفت یا قید قید می‌نامیدند که امروزه با نام "تشدیدگر" شناخته می‌شود مانند خیلی و بسیار که قبل از قید و صفت می‌آید و درجه و شدت آن را بالا می‌برد. اگر "سخت" را در این عبارت تشدیدگر بدانیم، می‌توان "چون" را هم نوعی تشدیدگر دانست که شدت و کثرت صفت یا قید را بیان می‌کند.

نکته دیگر اینکه "ی" در این نمونه حضور ندارد و تنها مورد از میان نمونه‌های موجود است که "ی" به صفت اضافه نشده. ممکن است موارد دیگری از "حذف ی" هم وجود

داشته باشد ولی در میان متونی که نگارنده جستجو کرد، به چشم نیامد. بهار بر این باور است که این شکل تصرّف کاتبان نسخ است: «... شک ندارم که این نیز تصرّف نساخ باشد، لیکن نه از روی عمد بلکه چون در رسم الخط قدیم که بعد شرح آن خواهد آمد، یاهای نکره را در بعضی کلمات حذف می‌کرده‌اند» (۱۳۶۹: ۲/۲۶۰).

در مثال‌های ۶ و ۷ صفتی که بیان شده از نوع صفت حالیه است که حالت موصوف را بیان می‌دارد: تحیر، غمناکی، هراسانی. در تعریف صفت حالیه آمده است: «به آن دسته صفت‌های فاعلی مشتق که بر امری یا صفتی ناپایدار و گذرا دلالت کند، صفت فاعلی حالیه گفته می‌شود و ساختمان این صفت‌ها از بن مضارع و پسوند "ان" تشکیل می‌شود مثل شتابان و خندان» (مهیار، ۱۳۷۶: ۱۴۱).

با توجه به روش ساخت صفت حالیه (صفت بیانی ساده + ان) این سؤال پیش می‌آید که چرا نصرالله منشی در مثال ۷ از "هراسان" به‌تنهایی برای بیان حالت آهو استفاده نکرده و الگوی «چون + هراسان + ی» را به کار برده است؟ چه تفاوتی بین این دو وجود دارد؟ برای ساختن صفت حالیه همیشه نمی‌توان از الگوی «اسم + ان» استفاده کرد، مثلاً "غمان" در معنی شخصی که موقتاً دچار غم شده و این حالت از او عبور خواهد کرد به کار نمی‌رفته یا "مدهوشان" در معنی فردی که موقتاً دچار سرگشتگی شده، کاربرد نداشته است؛ اما با استفاده از سازه نحوی «چون + صفت + ی» مقدور بوده که مفهوم حالت و حالیه را برای هر صفتی ساخت. به کلامی دیگر این الگو قابلیت این را داشته که همیشه برای بیان حالت گذرای موصوفی به کار رود مثال‌های ۸ و ۹ به گونه‌ای این نظر را تأیید می‌کنند.

نظر نگارنده مبنی بر اینکه این الگو در ساخت "صفت حالیه" به کار گرفته می‌شده، به گونه‌ای با نظر مینوی هم‌راستاست که «این نوع "بیان حالت" در این کتاب ... فراوان دیده می‌شود» (منشی، ۱۳۸۰: ۸۲). از سوی دیگر فرشیدورد نیز اشاره می‌کند که در گذشته حرف اضافه بر سر صفت یا قید می‌آمده است: «در قدیم گروه‌های قیدی که از

حرف اضافه و صفت یا قید تشکیل شده‌اند بسیار بیشتر از امروز بوده‌اند ... مثال: بربی گنه، برگزافه، ...، چون سرافکنده و اندهگین، چون غمناک، چون هراسانی، ...» (۱۳۹۰: ۲۶۶-۲۶۷). فرشیدورد "چون" را از نوع حرف اضافه دانسته و تفاوتی بین این الگو و قید متممی قائل نبوده، و چه بسا کاربردی ویژه برای این الگو قائل نبوده یا اصلاً توجهی به این الگوی خاص نداشته است.

از نظر نحوی دیده می‌شود که این سازه در مثال‌های ۶ و ۹ و ۱۱ در نقش مسندِ فعل ربطی، در مثال ۷ در جایگاه قید حالت، در مثال ۸ در نقش تمیز (مسندِ فعل تام)، و در مثال ۱۰ در نقش صفت به کار گرفته شده‌اند.

نکته دیگری که باید به آن توجه داشت، نوع دستوری "چون" و "ی" است. حوزه معنایی "کثرت و مبالغه" در جدول ۲ جایگاهی ندارد، پس "چون" از گروه حروف اضافه، حروف ربط و قیده‌های مذکور در جدول نیست. با توجه به مثال ۱۶ می‌توان آن را از نوع "تشدیدگر" دانست که میزان و درجه صفت را بالا می‌برد و دارای نوعی مبالغه است.

صدیقان "ی" را از نوع نکره می‌دانند در مبحث کاربرد صفت در متون قدیم به ویژگی: «استعمال چند صفت با "یای" نکره بعد از دو حرف "از" و "این"» اشاره دارد و می‌گوید: «(و گاهی بعد از "چون" صفتی درمی‌آید)» (۱۳۸۳: ۲۰۹) که به نظر می‌رسد در این الگو صدق نکند، زیرا "ی" نکره به اسم اضافه می‌شود یا صفتی که جانشین اسم باشد و همچنان که پیش از این گفته شد، در الگوی مثال‌های ۶ تا ۱۵ از صفت در کارکرد خودش بهره برده شده نه در جایگاه اسم.

بنا به جدول ۳ (ردیف ۹) یکی از کارکردهای "ی" اضافه‌شدن به صفت و بیان فخامت و بزرگی آن است که در این الگو نیز صدق می‌کند. اما با توجه به مثال ۱۶ شاید بتوان گفت اگر درجه شدت در صفت کمتر بوده "ی" به آن اضافه نمی‌شده است که البته بسیار جای شک و تردید دارد و با نظر بهار نیز همسو نیست.

با توجه به مثال‌های بالا می‌توان این ویژگی‌های دستوری را برای این سازه برشمرد:

الف) کلمه بعد از چون "صفت" است؛ ب) صفت اغلب از نوع حالیه است که حالت گذرای موصوف را بیان می‌کند؛ ج) "ی" از نوع نکره نیست چون به اسمی اضافه نشده است؛ د) این ساخت دستوری در جایگاه‌های متفاوتی از جمله می‌آید: مسند (فعل ربطی و تام)، صفت، قید؛ هـ) "چون" نه حرف اضافه است نه حرف ربط.

۴. ۳. ۳. رویکرد زیبایی‌شناسانه به سازه «چون + صفت + ی»

اگر بخواهیم کارکرد زیبایی‌شناسی این الگو را بررسی کنیم می‌توان گفت با دو ویژگی مبالغه و آشنایی زدایی مواجه هستیم که هر دو از سازوکارهای بلاغت و زیباسازی متن است؛ اولی (مبالغه) بر مقوله‌های معنایی می‌افزاید و دومی (آشنایی زدایی) به ذهن التذاذ ناشی از کشف و آشکارسازی نکته‌ای مبهم را می‌دهد. دیگر نمونه‌های مستخرج از متون در جدول ۴ آورده شده‌اند. قابل یادآوری است که بیش از ۱۰۰ نمونه از این الگو از متونی نظیر کشف الاسرار، تاریخ بیهقی، و آثار عطار استخراج شد که به منظور جلوگیری از اطاله کلام ذکر نمی‌شود.

جدول ۴. برخی نمونه‌های کاربرد الگوی "چون + صفت + ی" در متون کهن

شماره	نمونه	نقش دستوری	منبع
۱۷	امیر، رضی الله عنه، چون خجلی که به هیچ روزگار آمدن پادشاهان و لشکر به غزنین بر این جمله نبوده بود.	مسند / قیدحالت ^۱	ب: ۹۷۲/۳
۱۸	و طاهر دبیر چون مترددی بود از ناروایی کارش و خجلت سوی او راه یافته، و چنان شد که به دیوان کم آمدی و ...	مسند	ب: ۱۹۵/۱
۱۹	امیر طاهر را گفت: بونصر را نباید گفت تا منشورهای ایشان نیشته شود. و طاهر بیامد و بونصر را گفت: گفت: نیک آمد تا نسخت کرده آید. طاهر چون متردلی بازگشت و وکیل در خویش را نزدیک من فرستاد.	قید حالت	ب: ۱۹۶/۱
۲۰	[خواجه نامه را] برداشت و بخواند و سر می‌پیچید به دست خویش. چون به پایان رسید، باز بنوشت و عنوان پوشیده کرد و پیش خود بنهاد. زمانی نیک	مسند	ب: ۵۰۰/۲

۱. علی‌اکبر فیاض در توضیح این عبارت نوشته‌است: «ظاهراً جمله حالیه است و فعل لازم ندارد» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۱۰۷۵/۳).

شماره	نمونه	نقش دستوری	منبع
	اندیشید و چون خجل گونه‌ای شد.		
۲۱	نظم این آیت پیش از استنباط و رویت چون متباعدی می‌نماید، که کتاب و ترازو و آهن به یکدیگر تناسب بیشتر ندارند، اما پس از تأمل، غبار شبهت و حجب ریبت از میان برخیزد.	تمیز (مسند فعل تام)	ک: ۵
۲۱	دمنه از زیارت شیر تقاعد نمود، تا روزی فرصت جست‌و‌در خلا پیش او رفت چون دژمی.	قید حالت	ک: ۸۸
۲۲	دمنه چون سرافکنده‌ای اندوه‌زده به نزدیک شنزیه رفته	قید حالت	ک: ۱۰۰
۲۳	ای جان جهان مباش با من / چون خشم گرفته سرگرانی	قید حالت / مسند	ق: ۴۰۷
۲۴	کودکی دیدیم که گاری می‌راند و زمین همی‌شورید و پیری با کنار تخم ارزن می‌پاشید چون مدهوشی، و هر ساعتی روی سوی آن تربت کردی و نعره‌ای بزدی.	قید حالت	ت: ۳۸/۱
۲۵	این سه بیتک خجل خجل گفتم / به سر او اگر ز دل گفتم لیک بی هزله جلد به ننماید / بی نمک دیگ هیچ خوش ناید تا نگردد ز من چو ممتحنی / که مزاح است ملح هر سخنی	مسند	بلخ: ۲۳۶
۲۶	پس موبدان پیش قباد شدند و گفتند: ما از روزگار آدم ^(ع) در هیچ تاریخ نخوانده‌ایم و از چندین پیغامبران که در زمین شام آمدند نشنیدیم این چه مزدک می‌فرماید. ما را چون منگری می‌نماید.	تمیز (مسند فعل تام)	سیا: ۲۶۲
۲۷	بنده بیچاره در مانده همچون غافلی است / کز هوا جان را زیون عشوه شیطان کند	مسند	ق: ۱۸۱

۵. نتیجه‌گیری

در متون کهن بین قرن ۴ تا ۷ با ساختی دستوری و سازه‌ای نحوی برخورد می‌شود که الگوی «چون + صفت + ی» را دارد و شارحان متون اغلب آن را در حوزه معنایی تشبیه قرار داده‌اند. با بررسی نمونه‌ها و مثال‌های متعدد از این الگو، یافته‌هایی از قرار زیر به دست آمد:

۱. "چون" در حوزه معنایی تشبیه قرار ندارد و از نظر نوع دستوری هم حرف اضافه،

حرف ربط، و قید نیست؛

۲. "ی" از نوع نکره یا وحدت نیست چون به اسم (یا صفت جانشین اسم) اضافه نشده است؛
 ۳. "ی" قابل حذف است (فقط یک نمونه تا کنون یافته شد که با توجه به مفهوم متن درجه شدت صفت کمتر بود)؛
 ۴. کلمه بعد از "چون" از نوع صفت است و از آن معنای صفت برداشت می‌شود نه موصوفِ صفت؛
 ۵. صفت‌های به کاررفته در این الگو، بیان‌کننده حالت‌های گذرا هستند نه ویژگی‌های پایدار؛
 ۶. از نظر مقوله‌های معنایی، مبالغه و کثرت در آن حضور دارد؛
 ۷. در جایگاه‌های گوناگون جمله می‌آیند و نقش‌هایی نظیر مسند، تمیز، قید حالت و صفت را پذیرا می‌شوند؛
 ۸. از الگوی «اسم + ان» (در تبدیل اسم به صفت حالیه) نمی‌توان همیشه بهره برد، اما از الگوی «چون + صفت + ی» می‌توان بهره گرفت؛
 ۹. در مواردی از این الگو برای تشبیه هم استفاده شده که در آن صورت "صفت" در معنای موصوف به کار رفته است.
- با توجه به این یافته‌ها می‌توان چنین نتیجه گرفت که یکی از الگوهای ساختن صفت حالیه در متون کهن «چون + صفت + ی» بوده که برای بیان حالت در نقش‌های دستوری قید حالت، صفت، مسند و تمیز با درجه بالایی از شدت و مبالغه به کار برده می‌شده است. "چون" را می‌توان "تشدیدگر" دانست با آنکه در هیچ کدام از کتاب‌های دستور معاصر یا تاریخی "چون" جزء تشدیدگرها نیست، اما تشابه نحوی در سازه‌های به کاررفته در مثال ۱۶ این نظر را تقویت می‌کند. به نظر می‌رسد کاربرد "ی" برای بیان شدت و کثرت باشد، هرچند جای تردید دارد. این نتیجه با نظر بهار، مینوی و شارحانی چون خطیب‌رهبر هم‌سو نیست که کاربرد این سازه را در حوزه معنایی تشبیه می‌دانستند، ولی هم‌راستا با نظر شفیع کدکنی است. هیچ یک به نوع دستوری این سازه اشاره نداشته‌اند. با توجه به

داده‌های مندرج در جداول ۲ و ۳ نیز آشکار می‌شود که نوع و معنای "چون" و "ی" در این سازه با آنچه تا کنون در کتاب‌های دستور و فرهنگ‌های لغت آمده مطابق نیست. این سازه دستوری در زیاسازی کلام نیز با سازوکارهای مبالغه و آشنایی زدایی کارکرد داشته و بر زیبایی و ادبیت متن افزوده است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

ORCID

Mozhdeh Kamalifard <https://orcid.org/0000-0002-0623-6191>

منابع

- ارژنگ، غلامرضا. (۱۳۸۵). دستور زبان فارسی امروز. تهران: قطره.
- اصفهانی، حبیب. (۱۳۹۲). دبستان پارسی. به اهتمام مریم طایفه فشقای و مقدمه جمشید مظاهری. اصفهان: دژنپشت.
- انوری، حسن. (۱۳۸۰). فرهنگ فشرده سخن. تهران: سخن.
- انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۹۳). دستور زبان فارسی ۲. تهران: فاطمی.
- بهار، محمدتقی. (۱۳۶۹). سبک‌شناسی. تهران: امیر کبیر.
- بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین. (۱۳۷۱). تاریخ بیهقی. به کوشش خلیل خطیب رهبر. تهران: مهتاب.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران.
- سنایی، مجدودبن آدم. (۱۳۸۹). مثنوی‌های سنایی: عقل‌نامه، عشق‌نامه، سنایی‌آباد، تحریمه‌القلم، طریق‌التحقیق، کارنامه بلخ. تصحیح و شرح عبدالرضا سیفی و غلامحسین مراقبی. تهران: دانشگاه تهران.
- شریعت، محمدجواد. (۱۳۷۱). دستور زبان فارسی. تهران: اساطیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۲). «نوعی ساختار مبالغه در زبان فارسی کهن». بخارا، س ۱۵

ش ۹۷: ۵-۱۴.

صدیقیان، مهین‌دخت. (۱۳۸۳). ویژگی‌های نحوی زبان فارسی در شتر قرن پنجم و ششم. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

فاضل، نوید. (۱۳۹۲). دستور زبان پارسی. تهران: آگاه.

فرشیدورد، خسرو. (۱۳۹۰). دستور مختصر تاریخی زبان فارسی. تهران: زوآر.

کاتب، حسن محمود. (۱۳۹۰). دیوان قائمیات. تصحیح سیدجلال حسینی بدخشی، مقدمه و شرح محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: میراث مکتوب.

محمدبن منور. (۱۳۸۶). اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.

مسعود سعد سلمان. (۱۳۶۲). دیوان مسعود سعد سلمان. به تصحیح غلامرضا رشید یاسمی. تهران: امیرکبیر.

مهیاری، محمد. (۱۳۷۶). فرهنگ دستوری. تهران: میترا.

نظام‌الملک، حسن بن علی. (۱۳۸۷). سیرالملوک (سیاست‌نامه). به اهتمام هیوبرت دارک. تهران: علمی و فرهنگی.

وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۴). دستور زبان فارسی ۱. تهران: علمی.

همایونفرخ، عبدالرحیم. (۱۳۳۷). دستور جامع زبان فارسی. به کوشش رکن‌الدین همایونفرخ. تهران: مطبوعات علی‌اکبر علمی.

References

- Anvari, H. (1380/2001). *Farhang-e feshorde-ye Sokhan* [Concise Sokhan dictionary]. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Anvari, H., & Ahmadi Givi, H. (1393/2014). *Dastur-e zaban-e farsi 2* [Persian grammar 2]. Tehran: Fatemi. [In Persian]
- Arzhang, G. (1385/2006). *Dastur-e zaban-e farsi-ye emruz* [Grammar of contemporary Persian]. Tehran: Qatreh. [In Persian]
- Bahar, M. (1369/1990). *Sabkshenasi* [Stylistics]. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

- Bayhaqi, Abu al-Fazl Mohammad ibn Hosayn. (1371/1992). *Tarikh-e Bayhaqi* [The history of Bayhaqi]. Ed. Khalil Khatib Rahbar. Tehran: Mahtab. [In Persian]
- Dehkhoda, A. (1377/1998). *Loghatnameh-ye Dehkhoda* [Dehkhoda dictionary]. Tehran University Press. [In Persian]
- Esfahani, H. (1392/2013). *Debestan-e farsi*. Ed. Maryam Tayefeh Qashqa'i, with an introduction by Jamshid Mazaheri. Isfahan: Dezhanposht. [In Persian]
- Farshidvard, K. (1390/2011). *Dastur-e mokhtasar-e tarikhi-ye zaban-e farsi* [A concise historical grammar of the Persian language]. Tehran: Zavvar. [In Persian]
- Fazel, N. (1392/2013). *Dastur-e zaban-e Parsi* [Grammar of Persian]. Tehran: Ageh. [In Persian]
- Homayunfarrokh, A. (1337?/1958?). *Dastur-e jame'-e zaban-e farsi* [Comprehensive grammar of the Persian language]. Ed. Rokn al-Din Homayunfarrokh. Tehran: Matbu'ati-ye Ali Akbar Elmi. [In Persian]
- Kateb, H. M. (1390/2011). *Divan-e Qa'emiyat*. Ed. Seyed Jalal Hosseini Badakhshi; introduction and commentary by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani. Tehran: Miras-e Maktub. [In Persian]
- Mahyar, M. (1376/1997). *Farhang-e dasturi* [Grammatical dictionary]. Tehran: Mitra. [In Persian]
- Mas'ud-e Sa'd Salman. (1362/1983). *Divan-e Mas'ud-e Sa'd Salman*. Ed. Gholamreza Rashid Yasemi. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Mohammad ibn Monavvar. (1386/2007). *Asrar al-towhid fi maqamat-e Shaykh Abi Sa'id* [The mysteries of divine unity in the stations of Shaykh Abu Sa'id]. Introduction, edition, and annotations by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani. Tehran: Agah. [In Persian]
- Nezam al-Molk, H. (1387/2008). *Siyar al-moluk (Siyasat-nameh)* [The book of government (The Siyasat-nameh)]. Ed. Hubert Darke. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Sanai, Majdud ibn Adam. (1389/2010). *Masnaviha-ye Sana'i: 'Aql-nameh, 'Eshq-nameh, Sana'i-abad, Tahrifat al-qalam, Tariq al-tahqiq, Karnameh-ye Balkh* [The masnavis of Sanai: Book of Reason, Book of Love, Sana'i-abad, The Prohibition of the Pen, The Way of Verification, The Record of Balkh]. Eds. Abdolreza Sayfi & Gholamhoseyn Moraghebi. Tehran University Press. [In Persian]
- Sedighiyan, M. (1383/2004). *Vizhegiha-ye nahvi-ye zaban-e farsi dar nasr-e qarn-e panjom va sheshom* [Syntactic features of Persian

- prose in the fifth and sixth centuries]. Tehran: Farhangestan-e Zaban va Adab-e Farsi. [In Persian]
- Shafi'i Kadkani, M. R. (1392/2013). No'i sakhtar-e mobaleghe dar zaban-e farsi-ye kohan [A type of hyperbolic structure in early Persian language]. *Bokhara*, 15(97), 5–14. [In Persian]
- Shari'at, M. J. (1371/1992). *Dastur-e zaban-e farsi* [Persian grammar]. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Vafa'i, A. A. (1394/2015). *Dastur-e zaban-e farsi 1* [Persian grammar 1]. Tehran: Elmi. [In Persian]

